

बांग्ला-हिंदी अनुवाद में स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम
(पी.जी.सी.बी.एच.टी.)

अनुवाद परियोजना

(जनवरी 2020 और जुलाई 2020 सत्रों में
प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए)

अनुवाद अध्ययन और प्रशिक्षण विद्यापीठ
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
मैदानगढ़ी, नई दिल्ली-110 068

अनुवाद परियोजना (एम.टी.टी.पी.-001)

(जनवरी 2020 और जुलाई 2020 सत्रों में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए)

कार्यक्रम कोड : पी.जी.सी.बी.एच.टी.

जैसा कि आपको बताया जा चुका है कि 'बांग्ला-हिंदी अनुवाद में स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम' (पी.जी.सी.बी.एच.टी.) को पूरा करने के लिए आपको चार-चार क्रेडिट के चार पाठ्यक्रम करने होंगे। इस स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम का चौथा पाठ्यक्रम (एम.टी.टी.पी.-001) 'अनुवाद परियोजना' का है। इस परियोजना के अंतर्गत आपको दी गई सामग्री का अनुवाद करना है। अनुवाद के लिए सामग्री संलग्न है। इसका अनुवाद करके आपको मूल्यांकन के लिए प्रस्तुत करना है। ध्यान रहे कि यह 'अनुवाद परियोजना' एक स्नातक पाठ्यक्रम के समकक्ष है। इसमें उत्तीर्ण होना आवश्यक है।

परियोजना करने का तरीका

प्रस्तुत सामग्री को ध्यानपूर्वक पढ़ें। इससे आप समझ जाएंगे कि यह किस विषय से संबंधित है और इसमें प्रमुखतया क्या कहा गया है। इसके बाद आप इस सामग्री में से वे शब्द और मुहावरे आदि छोटिए जिनका अर्थ अथवा जिनके हिंदी पर्याय आपको पता नहीं हैं। इन शब्दों को एक कागज पर नोट कर लीजिए। ध्यान दीजिए कि अनूद्य सामग्री के अनुवाद करते समय आपको कौन-कौन से कोश देखने की जरूरत है। विषय के अनुरूप समुचित कोशों में से उन शब्दों के पर्याय नोट कर लीजिए।

अब अनूद्य सामग्री को एक बार पुनः पढ़िए। गौर कीजिए कि अब की बार यह आपको ज्यादा अच्छी तरह समझ आती है कि नहीं। यदि कोई अंश समझ में न आ रहा हो तो उसे फिर से पढ़िए और पता लगाइए कि कठिनाई कहाँ है - शब्दों का अर्थ समझने में अथवा वाक्य-विन्यास को समझने में। यदि कोई वाक्य न समझ आ रहा हो तो उसे दूसरी बार, तीसरी बार पढ़िए।

इस सामग्री में प्रयुक्त संक्षिप्तियों पर ध्यान दीजिए। उनके पूर्ण रूप क्या हैं, जानने की कोशिश कीजिए। अधिकांश संक्षिप्तियों के पूर्ण रूप आपको इस सामग्री में ही मिल जाएंगे।

इस तरह अनूद्य सामग्री का अर्थ भली-भाँति समझ लेने के पश्चात् उसका अनुवाद आरंभ कीजिए। अनुवाद करते समय भी शब्दकोश का भरपूर उपयोग कीजिए। जिन शब्दों के अर्थ आपको पता हैं उनके लिए भी शब्दकोश देखिए ताकि विषय और संदर्भ के अनुकूल पर्यायों का चयन कर सकें। वाक्य-विन्यास लक्ष्य भाषा (अर्थात् हिंदी/मलयालम) की प्रकृति के अनुसार कीजिए। यानी आपका बनाया वाक्य ऐसा जने कि आप अनुवाद नहीं कर रहे बल्कि उस भाषा में मूल रूप में लिख रहे हैं। ऐसा तभी होगा जब आपकी वाक्य-रचना स्रोत में कही गई बात का अनुकरण न होकर लक्ष्य भाषा की कथन-शैली के अनुरूप और सहज होगी।

एक पैराग्राफ अथवा एक पृष्ठ का अनुवाद करने के बाद अपने अनुवाद को मूल सामग्री से मिलाइए और देखिए कि आपके अनुवाद का वही अर्थ निकल रहा है जो मूल कथन में कहा गया है। यदि अंतर दिखाई दे तो अपने अनुवाद में सुधार कीजिए। पूरी तरह आवश्यक होने के बाद अनुवाद को आगे बढ़ाइए। अगले पैराग्राफ/पृष्ठ के अनुवाद के बाद फिर यही जाँच-प्रक्रिया दोहराइए और अनुवाद करते जाइए।

अनुवाद पूरा करने के पश्चात् उसे एक बार फिर मूल सामग्री से मिलाइए और जाँच कीजिए कि आपका अनुवाद और मूल सामग्री समान अर्थ प्रकट करते हैं। यह भी जाँच कीजिए कि कहीं कोई पैराग्राफ, वाक्य अथवा वाक्यांश अनुवाद होने से छूट तो नहीं गया है। तत्पश्चात् अनूदित सामग्री को साफ-साफ लिखकर हस्तालिखित रूप में लिखिए अथवा टंकण की व्यवस्था कीजिए।

अनुवाद परियोजना की प्रस्तुति

- अनुवाद परियोजना फुलस्कैम आकार के कागज पर पर्याप्त हाशिया छोड़ते हुए एक तरफ टंकित कराके और बाइंडिंग कराके प्रस्तुत करें।
- अनूदित परियोजना के आरंभिक पृष्ठ पर आपके इस कार्यक्रम का शीर्षक, पाठ्यक्रम कोड और शीर्षक, नामांकन संख्या, नाम, पता, अध्ययन केंद्र का कोड लिखा होना चाहिए और अंत में आपके हस्ताक्षर एवं प्रस्तुति की तिथि का उल्लेख होना चाहिए। इस तरह, आपकी 'अनुवाद परियोजना' का आरंभिक पृष्ठ इस प्रकार होगा :

कार्यक्रम का शीर्षक : बांग्ला-हिंदी अनुवाद में रनातकोत्तर सर्टिफिकेट (पी.जी.सी.पी.एच.टी.)
पाठ्यक्रम कोड : एन.टी.टी.पी.-001
पाठ्यक्रम का शीर्षक : अनुवाद परियोजना
अध्ययन केंद्र का नाम : .....
नामांकन संख्या : .....
नाम : .....
पता : .....
हस्ताक्षर : .....
तिथि : .....

- अनुवाद परियोजना के साथ एक प्रमाण-पत्र भी लगाएँ जिसमें आपके अपने हस्ताक्षर सहित यह प्रमाणित किया गया हो कि आपने यह अनुवाद-कार्य स्वयं किया है और इसके लिए किसी व्यक्ति की सहायता नहीं ली गई है।
- अनुवाद परियोजना विश्वविद्यालय में निम्नलिखित पते पर व्यक्तिगत रूप से अथवा पंजीकृत डाक द्वारा भेजे :
कुलसचिव
पिद्यार्थी मूल्यांकन प्रभाग (SED)
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
मैदान गढ़ी, नई दिल्ली-110068

अनुवाद परियोजना प्रस्तुत करने की अंतिम तिथि

जनवरी 2020 में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए : 31 मई, 2020

जुलाई 2020 में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए : 30 नवंबर, 2020

अंतिम तिथि के बाद भेजी गई परियोजना का मूल्यांकन विलंब से होगा और आप इस अध्ययन कार्यक्रम को देर से पूरा कर सकेंगे।

कृपया ध्यान दें :

प्रस्तुत की गई अनुवाद परियोजना की एक प्रति (फोटोकॉपी) अपने पास अवश्य रख लें।

शुभकामनाओं सहित।

अनुवाद परियोजना

(एम. ए. ए. पी. - 001)

1. निम्नलिखित का हिंदी में अनुवाद कीजिए।

10x8=80

(a)

एटा नाला! ड्राईडारैर हिन्दि उर्जमाय आभि भाख्वा। नालार सजे आमार तो नर्दमाई मने पड़े। आर-एकट्टे काछे गिये ताल करे देखलाम। रूफ जमि छिरे तिरतिर करे सिक्कुर निके बये छेलेहे सरू हानले-छू। हानले नाला! तार टलटले जले पाहाड़ेर बादामि आता, आकाशेर सुनील छाया। आमारई तूल। नदीमातृक लिंग्यासिर धारा बजाय रेथे प्रतास्त एई ग्रामटार नामओ हानले।

एटा नालाखेर दक्षिण-पूर्वेर च्यांथां अक्षण। दुई विख्यात सरौवर प्यांगंग-सो आर सो-मोरिरिरि संयोगकारी रास्तार सिक्कू नदेर पाड़े गुरुस्वर्णजंशन लोमा वेन्ड। एथाने सुरक्षावाहिनी आधार कार्डेर सजे मिलिये देखल आमारें 'पार्टि', याके गोना इंगरेजिते बले 'इनार लाइन पारमिट'। निजतुमे स्पर्शकतार सीमात अखल मुरे देखार अनुमतिस्वरूप महामूल्यवान एकट्टेरुकागज। यदिओ शुधु ओई चेकपोस्टटुके बादे कोथाओ छवि डोलार खेत्ते विन्दुमात्र बाधा नैई।

लोमा थेके पक्काश किलोमिटरारें मसुण पिचरात्रा आमारें हानले निये एन। गोटा रास्तार रसो ग्रामटा हाडा आर कोथाओ जनमनिशिर टिफुमात्र नैई। पथे आमारें सगी थक्थके नील आकाश, येन एथनई डेला डेला नील रंग दूधुम करे थुले पड़ेवे। आछे विपरीतसुधी हानले-छू, दु'पानेर विस्तीर्ण शुद्ध प्रास्तार आर बेँटे बेँटे लाल, सवुजे, बादामि पाहाड़। अनेक दूरे कालो पाहाड़टार माथाय बरफेर प्रलेप। आगस्ट एथाने ग्रीन। तृकार्त आवहाओया एथन एक विन्दु आर्द्रताओ निमेवे सुवे नेया। शुधु हानले चू-र प्रति से उदामीन। सेई म्याजिकेई नाला छुंये याओया बह्या जमिटुकुते सवुजेर आता। सवुजेर थाजे थाजेई जीवनधारणेर टुकरो थुंजे बेडाछे इयाकेर दल, कियार नामे पाहाड़ि प्रजातिर वुनो गाधा आर ग्याक-नेस्ट डेनेर मतो दुर्लभ पाथि।

(b)

दु'वार गलोरियाय आक्रांत हयेछेन। सबछेये बाजे तामाके तैरि मस्तार सिगारेट खान दिने प्राय थाटखाना। आइन पड़ा शुरू करेछिलेन। शेष हमनि। प्रथमवार राजनैतिक कारणे, द्वितीयवार वैश्या कारण, ततदिने बेश बुरा गियेछिलेन तनि ये, आइन तार पथई नय। तनि लिखते चान। क्रान्त काफका नामेर सेई विमर्श चक लेखक पालटे दियेछे लेथा सम्पर्के तार समस्त धारणा। तनिओ लेखक हते चान। तार कयेकटि गद्य प्रकाशितओ हयेछे इतिमध्या कित् अर्थओ ये प्रयोजना। कर्मसंस्थान करते हवे किन्तु एकटा। तहै, वारानकिया

শহরে এসে ফের সাংবাদিকতায় অগ্রসর নিয়েছেন তেইশ বছরের গার্লফ্রেন্ড গার্লফ্রেন্ড মার্কেস। ফের—বয়স অল্প হলেও অভিজ্ঞতা তাঁর অল্প নয়। সাংবাদিকতা এর আগেও তিনি করে এসেছেন, কার্তাগেনায় আইন-ছাত্র থাকাকালীন, 'এল ইউনিভার্সাল' পত্রিকায়। ভবিষ্যতেও তাঁকে শরণাপন্ন হতে হবে সাংবাদিকতার। এ তাঁর অগতির গতি।

ভার্জিনিয়া উলফের একটি উপন্যাস পড়ে সম্প্রতি চমকে গিয়েছেন তিনি। উপন্যাসটির নাম 'মিসেস ড্যাগোয়ে'। উপন্যাসটিতে সেপ্টিমাস নামে এক চরিত্র আছে। প্রথম মুহূর্তে ভয়াবহভায়ে স্বদ্ববাক, বিবাদগ্রস্ত সেপ্টিমাস আত্মহত্যা করে। সেপ্টিমাস হয়ে যায় মার্কেসের ছদ্মনাম। 'এল হেরাডো' পত্রিকায় একটি কলাম লিখতে শুরু করেন, রোজ একটি করে। টাকাও পান রোজের ভিত্তিতে, কলামপ্রতি তিন পেসো। কলামের নাম 'দ্য জিরাফ'। লেখক, সেপ্টিমাস।

লেখালিখি ছাড়া বাকি সময়ের অনেকটাই কাটে বইয়ের দোকানে বা কফের আড্ডায়— কফে কলাহিয়া, কফে রোমা বা বইয়ের দোকান লাইব্রেরিয়া মুডো। দিনে অল্পত দু'বার এই সব জায়গায় দেখা মেলে মার্কেসের। চলে সমমনস্ব বন্ধুবান্ধবদের— 'বারানকিয়া গ্রুপ' নামে খ্যাত— সঙ্গে সাহিত্য নিয়ে আলোচনা, পত্র-পত্রিকার পরিকল্পনা করে। মার্কেসের মুখে না-কাটা দাড়ি, এলোমেলো চুল, পরলে জিনস, শার্ট। লিখে যা আর, ভাতে একারও চলে যাওয়াটা দুহুর। খারদেনা করতেই হয়। ভাল, সম্মত বাস-স্থানও স্বাভাবিকভাবে পাননি মার্কেস। 'ক্রাইম স্ট্রিট' নামে কুখ্যাত এলাকার একটি চারতলা বাড়ির চতুর্থ তলার একটি ঘর ভাড়া নিয়েছিলেন তিনি। বাড়ির নিচে ছিল দু-একটি অফিস, বাকি তলাগুলি বেশ্যাগার। রাস্তার বিচিত্র কোলাহল, বেশ্যাগারের বিচিত্র শব্দ-খিষ্টি-খেউড়ের মাঝেই চলছিল তাঁর বসবাস। মাঝে-মাঝে মার্কেস বেশ্যাগারের সাহায্য করেন, তাদের হয়ে চিঠি লিখে দিয়ে। তাদের একজনই আবার ইঞ্জিনিয়ার করে দেয় মার্কেসের জামা-ট্রাউজার। আর এসবের ভিতরই চলছিল তাঁর নিজস্ব লেখালিখি। যাকে মার্কেস তাঁর লেখকজীবনের অন্যতম গুরু মনেছেন, সেই উইলিয়াম ফকনার কয়েকবছর পরই যখন বললেন যে, লেখকের কাছে বেশ্যাগারের চেয়ে ভাল লেখার জায়গা আর হয় না, তা কাকতালীয় মনে হলেও, বেন ছিল মার্কেসের সেই জীবন থেকেই উদ্ভূত অনুভব।

(c)

হঠাৎ কী যে হল! এক সকালে মূর্খিমাটা বালতি নিয়ে খাটালে চুকে খড়ের ভেতর গোঙানি শনে দৌড়ে সবাইকে ডেকে আনে। বউটা কাদের অভ্যাচারের শিকার হয়েছিল কে জানে! লোকে বলছিল পক্ষের শত্রু কেউ হবে।

পিলুভাই বৃকে করে বউকে ভুলে এলেছিল ঘরে। জমাট বাঁধা রক্ত ভিজ্রে কাপড় দিয়ে মুছছিল, কাঁদছিল, জিজ্ঞাস করছিল কে ছিল? চেলা কেউ কিনা। তবানী মড়ার মতো শুয়েছিল শুধু।

রাতে পিলুভাইয়ের স্বামী খবর নিতে এল। তবানীর মুখ সাদা রক্তশূন্য হয়ে গেছিল মুহূর্তে। খামাচে ধরেছিল চাদরটা। কোমরের নীচটা কেমন কাঠ শক্ত।

পায়ের ভলার মাটি সরে গেছিল ভাইয়ের। কুসন্দেহ মনে নিয়ে ঘুমিয়েছিল সেদিন বউয়ের পাশে।
কিছু কী আঠা আঠা ঘুম বে ধরল! সকালে হট্টগোল শুনে যখন সে ঘুম ভাঙল তখন তার
ভবানী কুলাছে মল্লিরের বটগাছে।

চল, প্রদক্ষিণ হয়ে গেছে। জুমির ডাকে ধারালো কুকরিখানা আঁচল থেকে খুলে ভবানীর পায়ে দুইয়ে
নতুন শাণ্ডির হাতে দেয় পিলুতাই। শাণ্ডি শপথ করে—বউকে মাথের মতো রক্ষা করবে।
ভারপর সিঁদুর নাগা কুকরিটা বউয়ের হাতে দিয়ে বলে “সবসময় কাছে রাখবি এটা। সোখামির জন্য
সিঁদুর। নিজের জন্য কুকরি!”

পিলুতাই গিরি চোখে সেই কাটা ডালের ক্ষতর পাশের নতুন কচি ডালগুলো দেখে। ভারপর হাত
নেড়ে জুমিকে ডাক দেয়।

ফেরার গথে জুমির মুখ হাসিতে ঝলঝল করে। গাঁয়ের মেয়েদের সুরক্ষার জন্য বাঘনথ তৈরির
কাজে নামার হুকুম দিয়েছে পিলুতাই।

(d)

ত্রিশবছর বয়স হল। চারপাশে লোকের মুখে খোঁড়া ডাক শুনতে অভ্যস্ত কাশীর জীবনে হঠাৎ
একদিন পরিবর্তন। কাশীর ভাইমো কলেজে পড়ত। টেনে করে দূরের টাউনে যায়, গাঁয়ের
ছেলেমেয়েরা সেই কারণে গড়াশোলার সুযোগ হারায়। একদিন, বাড়ি ফেরেনি। রাত যত বাড়ে,
দুশ্চিন্তা বাড়ে ভাঙাধিক। একসময়ে কান্নাকাটি শুরু। সেইসময় কেমনে রাজমিস্ত্রির কাজ নিয়ে
গিয়েছে বড়ভাই। মেজোভাই ভেমন গা করল না। অতঃপর কাশীনাথ কোনওক্রমে হ্যাঁচোড় প্যাচোড়
করে পাঁচ ক্রেশ উজিয়েছিল। সেই প্রথমবার।

এসে শোলে, লাইনের অসুবিধাতে ট্রেন বন্ধ। একঘণ্টার পথ বহুকষ্টে তিনঘণ্টায় তো এসেছে, আবার
ফেরার কথা ভাবনাতেও অসম্ভব। সেদিন স্টেশনেই রাত্রিবাস। আর চোখের সামনে এক আশ্চর্য
জগতের উদ্ঘাটন। এতদিন লোকমুখে শুনত, তা কখনোসাধা ছিল না। ভাছাড়া জন্ম থেকেই
হতছেদাতে তার বাস! স্বপ্ন দেখার কথাও কখনো আসেনি আগে।

ক্রমশ রাত বাড়ে, টিকিট ঘরের সামনে বসে হাউমাউ কতকিছু বকেছিল সেদিন। স্টেশনমাস্টার
ছিলেন লোক ভাল। তাঁরও দিনরাত একাই থাকে। এই দুঃখীর সঙ্গে খুব ভাল লাগে। সেদিন
মাস্টারবাবুও অনেক কথা বলেছিলেন। দুটি অপরিচিত মানুষ সেদিন কেমন করে যেন একায়
হয়ে গিয়েছিল। সেই রাতে মাস্টারবাবুর হরিমটরে কাশীও প্রসাদ পেয়েছিল।

সকালে ভাইমোক নিয়ে বাড়ি ফিরেছিল আনন্দে। ভারপর কেমন করে রোজ আসা অভ্যাস হয়ে
গেল। যে-দু'চারজন এইপথে যাতায়াত করে সবাই কাশীনাথের আপনজন হয়ে গেল। আর
মাস্টারবাবু তো দেবভা। সাতবছর শেরলো। শীত-গ্রীষ্ম-বর্ষা কখনও অন্যথা হয় না।

মানুষের কষ্ট, মানুষের অসুখমত্যাও কখন খেল অভ্যাসবশে আসতে এসে যায়। কাশীনাথেরও।

বুড়িমাটা তার জন্য বসে থাকে। সেই টানে প্রতিদিনই বাড়ি ফিরত। পেশানে দুটোচারটে পয়সা রোজগারও হয়, মা ব্যাটার দিন চলে যায়।

বাড়ির টানটা গেছে এইবছর। মা চলে গেল হঠাৎ। একদিন ফিরে দেখে মা ঠান্ডা হয়ে পড়ে। অন্য ভাইয়েরা টেরও গায়নি। মা কি শুধু তার একার?

(e)

এক যুগ আগে যখন সে জেলে চলে গিয়েছিল, এই ছবিটাই ছিল তার শেষ সঙ্গী। কিংবা প্রতিদিনের সঙ্গী। এখন ছানের দরজাটা খুলে দিলে সে কি আবার সেই ছবিটা দেখতে পাবে? সেই অলীক এক আকাশায় হাট করে দরজাটা খুলে দেয় সে। কিন্তু কোথায় কী! কোথায় সেই ছবি! চারপাশ জুড়ে উঁচু উঁচু বাড়ি। ছাদটা খেল ঘেরাটোপে বন্দি হয়ে গিয়েছে। তবু ভারাচরণ একবার সেই আকাশপানে তাকিয়ে থাকবে আর ছাদে শুয়ে শুয়ে দেখবে কোথাও আকাশবাণীর মতো বকবকম জেগে ওঠে কি না! কারণ, পায়রার ঘরটায় আর কাঠের বাসাটানেই। সেজোভাই কিংবা মেজোভাই হয়তো ভাগাভাগি করে ভেঙে নিয়ে গেছে সেটা। ভারাচরণ সেই আশতাত্তা দেওয়ালের দিকে তাকিয়ে থাকল আর হাসল। কত কিছুই তো ভেঙে মরে গেল জীবনের। ভাগাভাগির পরে টানা বারান্দার একেবারে শেষের ঘরটা পেয়েছে সে। তার পাশে তেফোনা করে একটুখানি জায়গা। সে যদি ফিরে এসে রান্নাবান্না করে কোনও দিন, হয়তো সেই কারণেই। কিন্তু ওটুকু জায়গায় কি তা হয়! সে ভেবে পায় না। তা ছাড়া কে আর ভেবেছিল, ভারাচরণ আবার ফিরে আসবে! এমন রূপ আর হাবাগোবা হাড়হাতাতে ভারাচরণ জেলের ঘানি টানতে টানতে হয়তো মরেই যাবে। মরেই যেত সে! মরে যাওয়াই ভায় উচিত ছিল। বেঁচে থেকে কী-ই যা করবে? কিন্তু এতদিন জেলখানায় থেকে ভারাচরণ জানতে পেরেছে, মানুষকে বাঁচিয়ে রাখে তার স্মৃতি। হ্যাঁ শুধু স্মৃতি। অবিরত স্মৃতি রক্তপ্রবাহের ভিতর দিয়ে কল্পোপিত হয়ে তাকে বাঁচিয়ে রেখেছে। ঘোলাটে আকাশের দিকে তাকিয়ে সেই স্মৃতির খোঁজ করল সে। খোঁজ করল কোথাও পায়রার উড়ে এসে এসে তার স্মৃতির দাঁড়ে বসল কি না। শরীর টানটান করে ভারাচরণ ছাদে শুয়ে পড়ে। শুয়ে শুয়ে দেখে বিকেলের আলো নিতে আসছে ক্রমশ। চারপাশের ক্লাটবাড়ির জানালায় জানালায় আলো স্থলে উঠছে। এরকমকোনও জানালায় একদিন এক শিশুর মুখ দেখেছিল সে। মনে পড়ে। খিলখিল করে হাসছিল। সেই সঙ্গে আরও এক মিষ্টি তরুণীর হাসির তরঙ্গ।

ভারাচরণ জানত এরকম করে বেঁচে থাকার তরঙ্গ ছড়িয়ে পড়ে বাতাসে বাতাসে। নিভুভে। তাবতে ভাবতে সে অনমনা হয়ে গিয়েছিল কি। হাসি আর জীবনের তরঙ্গ খেমে গিয়েছিল। সে কি খেয়াল করেনি? নিতে যাওয়া আগে কি সে খেয়াল করেনি? ওই বাড়িটার জানালা আর কতদূর। ওই ঘরের জানালায় খেল বেশ কয়েকটা মানুষের ফিসফিস। চলাফেরা অস্বকারে। তার পায়রার ঘরে পায়রার হঠাৎ বকবকম শুরু করেছে। কেন? কেন? সে দৌড়ে নেমে গিয়েছিল। হাঁই হাঁই করে পাইপ বেয়ে সেই জানালায় হাজির হয়েছিল। তার পরে কতক্ষণ পাইপ ধরে সেই অস্বকার নিম্বুম জানালায় তাকিয়ে হুলে ছিল, সে জানে না।

(f)

হরিপদ যেন একটু আহত হল, "অঞ্জে পরকীয়ার খরচা নাই? মাঝে মাঝে কলকাতা ঘোরা, টেলি চাপা, রেশটুরেটে খাওয়া, রক্ত-লিপিষ্টিক-সেন্ট।"

"না মানে পরকীয়া, এই বয়সে?"

বলেই ঘুঝলেন ভুল বলেছেন। পরকীয়ার কি আর বয়স হয়? ফর্মে ফাঁকা জায়গাটায় 'পারচেজ অফ হাউসহোল্ড গুডস' লিখতে গিয়ে হরিপদের দিকে তাকিয়ে খেমে গেলেন। কাঁধের ঝোলা ব্যাগটা থেকে একরাশ মুখ ছেঁড়া ইনল্যান্ড শেটার বের করছে হরিপদ।

"সেদিন বউটার গয়নার বাস থেকে এই চিঠিগুলো পেলাম ঘর। সারাটা জীবন তাকে সতী-নক্সি জেলে ঘর করেছি, মরণের পর সে ভুল ভেঙে গেল। এখন আর কাকে ধরব? রাগ হয় না, বলুন দ্বার? ভাই ঠিক করলুম, দেখি আমিও পারি কি না... শোধবোধ পায়ে গোদ। তবে এ মবের হাপাও তো কম নয়। দোকান-টোকান বন্ধ রেখে এদিক সেদিক যেতে হবে। হাতে কিছু খাকা ভাল।"

ম্যানেজারবাবু দেখলেন হরিপদের চোখের কোণে চিকচিকে জল, লুকনোর জন্য মাথা নিচু করে চিঠিগুলো টেবিল থেকে একটা একটা করে গুছিয়ে তুলছে, যেন তার গম্বিত রাখা জীবনের ভাঙা টুকরো, যার কাছে বিশ্বাস করে রেখেছিল, সে অসাবধানে ভেঙে ফেলেছে।

(g)

স্বল্পায়তন প্রথম নাটক 'কর্কটে রাত'। একাঙ্গ নাটকটি একটি মধ্যবিত্ত পরিবারের কাহিনি। সেখানে পরিবারের জ্যেষ্ঠ সদস্য, চার সন্তানের পিতা রাশিফলের স্ত্রীস্বভাৱে অন্ধবিশ্বাসী। তিনি জানতে পারেন তাঁর কর্কট রাশিতে রাহুর প্রভাবের কথা। অতএব পূর্বনির্ধারিত গত্রেপক্ষের তার জ্যেষ্ঠা কন্যাকে দেখতে আসা বাতিল করতে চান তিনি। এর বিরুদ্ধাচরণ করে তার ছেলে। এ নিয়ে পিতা-পুত্রের দ্বন্দ্ব চরমে ওঠে, নির্মল হাস্যরস নাটকটিকে স্বাভাবিক গতিই দেয়, কিন্তু কিছু জায়গায় অনাবশ্যিক ভাড়াহুড়া নাটকের ছন্দকে ব্যাহত করেছে। পিতা ও পুত্রের চরিত্রে যথাক্রমে সুরজিৎ রায় এবং এনায়েত ইসলামের অভিনয় প্রশংসার দাবি রাখে। বাকি কলাকুশলীরা অভিনয়ে যথাস্থ ছিলেন।

২০০৬ সালে, 'পাকদণ্ডী' নাটকে নিজেদের গান প্রথম ব্যবহার করে অক্ষৌহিনী। তারপর থেকে অন্য প্রযোজনাগুলিতেও সে ধারা অব্যাহত থেকেছে। অনুষ্ঠানের দ্বিতীয় পর্বে, নাটকের দলের কর্মীদের কর্ণে শোনা গেল এই নাট্যদলের বিভিন্ন প্রযোজনায় ব্যবহৃত 'বলো না তোমার চোখে...', 'একটুখালি মাল একটুখালি হাঁশ', 'দুবি আঁকতে চাই', 'ক্লাস নাইনের প্রথম শাড়ি' প্রভৃতি গানগুলি। পঞ্চনাটিকার চণ্ডে উপস্থাপিত গানগুলির সঙ্গে খাদ্যযন্ত্রে সহায়তা করলেন স্তম্ভনীর পাকডাণ্ডি।

শেষে ছিল অক্ষৌহিণীর দ্বিতীয় নাটক 'অভিমানী প্রেম'। কাহিনিসূত্র রবীন্দ্রনাথের ছোটগল্প 'শান্তি'। নির্দেশনা ও সম্পাদনায় সঞ্জীব নন্দর। নাটকটির সৃজনে ছিলেন সুরজিৎ রায়, এনাথেভ ইসলাম, দেবশানী হালদার, অসর্ণা মণ্ডল, মানস দেব প্রমুখ। দুখিরাম-ছিদাম-রাধা-চন্দ্রার সম্পর্কের টানাপোড়েন, মানুষের অভাব-অনটনের ক্ষেত্র, প্রচলিত পথেই ভাবনার চলনের মতো বিষয়গুলি যে আজও আদতে একই আছে কেবল বদলে গেছে তার বহিরঙ্গ, তারই প্রতীকরূপে চরিত্রগুলির সংলাপে এসেছে বর্তমান সময়ের সংকট। ফসলের ন্যাকদাম না পাওয়ায় চাষিদের আত্মহত্যা, পুরুষের মতোই নারীরও যে মানুষ পরিচয়টাই মুখ্য, অথচ তা নিয়ে সমাজের প্রায় সব স্তরেই আছে ভাবনাগত সংকীর্ণতা—এই প্রসঙ্গগুলি নাট্যকারের ভাবনায় এসেছে সেই সংকটের সূত্র ধরেই। গুরুগম্ভীর নাট্যমুহূর্তের মাঝে কমিক রিলিফ মানস দেব অভিনীত চিত্তোত্তি মশাইয়ের চরিত্রটি। সব মিলিয়ে একটি নিটোল প্রযোজনা।

(h)

প্রবাসী শরতের টুকটুকে রং ধীরে ধীরে জমতে শুরু করেছে গাছদের নীরম পাতায়। বাতাসে শিরশিরে আমেজ। রাস্তার মোড়ে দাঁড়ালে হঠাৎ চোখে পড়ে সাদা কাণের মথমপি চেউ— কাশফুলের মার্কিন সংস্করণ, মিসক্যানথাস! ভার রূপালি শরীরে আগ্নেদের ফোমন রোদের আদর! এদিক-ওদিক প্রতিটি বর্ণমোচী গাছের পাতায় ছড়িয়ে গেছে বার্থক্যের রং, বাসবুজ শৌবনের সজীবতাকেও ম্লান করে দেয়।

শরতের সঙ্গে উৎসবের সম্পর্ক বোধহয় বহু পুরনো। শরৎ মালে বদলে যাওয়া প্রকৃতি, শরৎ মালে তেরদা রোদুরের রূপরেখা। শরৎ আসলে 'মিজন অফ দ্য হার্ভেস্ট'। সম্ভাবনাময় পরিপূর্ণতার সময়। কনহাসের দেশে ভাই রোদের রঙে পাকা কমলা আভা ধরলেই 'ফল ফেস্টিভ্যাল' এসে দরজায় নক করে। পেনসিলভ্যানিয়া বাকস কাউন্টির কান্ডিসাইড প্রগাটি 'পেডলার'স তিলেজে অসাধারণ লোকশিল্পের সম্ভার নিয়ে এই সময়েই শুরু হয়ে যায় 'স্কয়ারক্রো ফেস্টিভ্যাল', চলে 'স্কয়ারক্রো কম্পিটিশন অ্যান্ড ডিসক্লেও। প্রায় সারা বছর ধরেই কোলও না কোনও উপলক্ষে নানা উৎসব অনুষ্ঠিত হয় এখানে— স্ট্রবেরি ফেস্টিভ্যাল, ওয়াইন অ্যান্ড আর্ট ফেস্টিভ্যাল, গ্র্যান্ড ইন্ডিউমিনেশন সেলিব্রেশন... এছাড়াও সারা বছর ধরেই বিয়ে, হলিডে পার্টি, রিইউনিয়নের জন্যে পেডলারস তিলেজ সদা উচ্ছল, প্রাপবস্ত। সজীবতায় এতটুকু ভাটা পড়ে না। ১৯৬২ মালে স্থাপিত, বিয়াল্লিশ একর জুড়ে বিস্তৃত এই ঐতিহাসিক গ্রামে ছড়িয়ে থাকা ঔপনিবেশিক-শৈলীতে নির্মিত ঘরবাড়ি, পুরস্কারজয়ী উদ্যান, সত্তরটিরও বেশি স্বতন্ত্র বিপণি, ব্যক্তিক্রমী রসনাভৃষ্টির নিমিত্ত ভোজনালয়, পানশালা, গান্ধিবাসের উপস্থিতি প্রায় পঞ্চাশ বছরেরও বেশি সময় ধরে দর্শকদের বিমোহিত করে চলেছে।

(क)

नई खोज अथवा आधारभूत विज्ञान अपने आप में बहुत महत्वपूर्ण हो सकते हैं, परंतु आमतौर पर आम नागरिक को तो इसके प्रभावों और परिणामों से मतलब होता है। एक ही विषय पर विभिन्न स्रोतों से जानकारी प्राप्त करना तथा विषय विशेषज्ञों से चर्चा करना, संदर्भ तय करने और विभिन्न दृष्टिकोण प्रदान करने में सहायता करेगा। संपादक के साथ श्रोताओं के विषय में विचार विमर्श करने से विषय का विस्तार क्षेत्र निर्धारित करने में सहायता मिलेगी।

इसी संदर्भ में सवाल यह भी पैदा होता है विज्ञान संचार क्या है और यह कब शुरू हुआ ?

यह एक ऐसा विषय और एक ऐसी प्रक्रिया है जिसका विकास भारत और शेष विश्व में भी लगभग गत तीन दशकों में हुआ है। इसकी वृद्धि एक महत्वपूर्ण जननीति के रूप में हो रही है और खास बात यह है कि हमारे प्रथम प्रधानमंत्री पंडित नेहरू का इसे समर्थन प्राप्त था। इसका उद्देश्य है कि जनता को विज्ञान की प्रक्रियाओं और संस्कृति में शामिल किया जा तथा उन्हें इस बारे में जागरूक किया जाए कि वैज्ञानिक एवं अभियंता क्या प्राप्त करने की कोशिश में हैं।

वैज्ञानिक विषयों पर औपचारिक एवं अनौपचारिक सम्मेलनों में अक्सर लंबी चर्चाएँ होती रहती हैं। प्रौद्योगिकी में विज्ञान के अनुप्रयोग अधिकारिक दृष्टव्य होते जा रहे हैं। अनुसंधान में निवेश आम आदमी के जीवन पर प्रभाव डालने लगा है। जैसे-जैसे प्रकृति को संचालित करने वाले नियमों के बारे में हमारी समझ में सुधार हो रहा है, विभिन्न राज्य भी विज्ञान की प्रगति में निवेश को प्रोत्साहित करने लगे हैं। फिर भी, विरोधाभास यह है कि वैज्ञानिक अनुसंधान और शिक्षण के प्रति युवाओं में रुचि कम होती हुई दिखाई पड़ रही है।

विज्ञान संचारक ऐसे व्यावसायिक एवं व्यावहारिक कार्यकर्ता हैं जो सभी उम्र के लोगों में विज्ञान, प्रौद्योगिकी एवं अभियांत्रिकी के प्रसार के लिए महत्वपूर्ण हैं। वे विशिष्ट लक्ष्य समूहों तक पहुँच बनाने के लिए विभिन्न प्रकार के माध्यमों को उपयोग में लाते हैं। इसलिए प्रभावी विज्ञान संचारकों के लिए अपने पाठकों, श्रोताओं और दर्शकों को जानना और उनकी जरूरतों को समझना जरूरी है।

(ख)

कहने की जरूरत नहीं। नया साल मुबारक, पुराने का मुँह काला। यही दुनिया का कायदा है। और कैसे न हो। जरा मिलाकर देखो दोनों को। यह देखो नया साल, गुलाबी-गुलाबी, और वह रहा तुम्हारा पुराना साल, चीकट, मटमैला।

नया साल झबरे-झबरे बालों वाला ऊँची नसल का नन्हा-मुन्ना प्यारा-सा पपी है जिसे बरबस, गोद में उठा लेने को जी चाहता है, ऊन के गोले जैसा गरम, गुदगुदा। और वह पुराना साल खुजली का मारा, लीबर बहाता, मरियल, बूढा, लावारिस कुत्ता जो हर घर से दुरदुराया जाता है। नया साल हरी-भरी दूब की वीथी है जिस पर अगल-बगल, रंग-बिरंगे सुगंधित फूलों की लताओं ने मंडप-सा तान रखा है, और पुराना साल कीचड़ और काई से ढँका हुआ वह ऊबड़-खाबड़ कंकरीला रास्ता जिसे अब पीछे मुड़कर ताकते डर लगता है। नया साल एक अनजाने सुख की सिहरन है, पुराना साल भोगे हुए कष्टों की एक कड़ी। कितना बुरा था पुराना साल। ढंग का खाना न ढंग का कपड़ा। कीमतेँ आसमान से बात करती हुई। रहने को मकान नहीं, दस-दस कुनबे वेशमी की चादर ओढ़कर एक जरा-सी कोठरी में जिंदगी के दिन गुजार रहे हैं। क्या था पुराने साल में जिसे चाव से कोई याद करे। अच्छा हुआ, बहुत अच्छा हुआ, उसकी अरथी निकल गई। कोई उसके लिए दो आँसू गिरानेवाला नहीं है।

आज नये साल की शाम है। अब तो हम नये साल की पाँ फटते देखेंगे - बड़े हुलास से आगे बढ़कर उसका स्वागत करेंगे और किसी बहुत मनभाते मेहमान की तरह आँखों में आँखें डालकर, प्यार से हाथ पकड़कर उसे कमरे के भीतर ले आएँगे जहाँ इतने सारे लोग उसकी अगवानी में आँखें बिछाए बैठे हैं। और आँखें ही नहीं, दस्तरखान भी, जिस पर, साथ बैठकर पीने के लिए एक से एक नायाब शराबें चुनी हुई हैं और एक से एक सुस्वादु मेवों से भरपूर केक और पेस्ट्रियाँ।

— X —